
Т.М.Курінна
(сmt. Мліїв, Черкаська обл.)

БЛАГОДІЙНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ НА ЧЕРКАЩИНІ В І ПЕРІОД ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Перший період Великої війни з кінця серпня 1914 до липня 1916 року в стратегічному регіоні Черкащини каталізував унікальну мозаїчну картину такого яскраво-позитивного явища громадського життя як благодійність.

Деформуючий вплив радянської ідеології негативно позначився на традиціях благодійності і тема „Благодійницька діяльність на Черкащині у І світовій війні“ комплексно не вивчалася. Тому сьогодні особливо ретельного вивчення потребують всі донедавна забуті сторінки історії благодійництва регіону. З огляду на це, значний науковий інтерес має проблема вивчення усіх аспектів історії благодійного руху на Черкащині, що дозволяє не лише з'ясувати важливі регіональні фактори, що зумовили його широкий розвиток та тривале існування, але й познайомитися з кращими представниками цього громадсько-вагомого явища в житті тогочасного воєнного періоду українського суспільства воєнного періоду.

Як відомо, в Російській імперії на початку ХХ ст. чітко вимальовувалася тенденція створення та розширення мережі добродійних товариств різноманітних громадських, приватних, відомчих і інших благодійницьких організацій.

Перші спроби проаналізувати витoki, форми та традиції громадського руху у справі допомоги військовим на Черкащині в 1914 р. було зроблено П. М. Гудим-Левковичем. Так, автор у праці „Сведения о частных и общественных лазаретах с оборудованными койками для раненых воинов по Уманскому, Каневскому, Звенигородскому, Черкасскому и Чигиринскому уездам Киевской губернии, входящих в район Черкасского тылового эвакуационного пункта” дослідив історію походження та виділив основні напрямки діяльності земств, товариств, індивідуальну благодійність та ін., які діяли під прапором Червоного Хреста¹. Горе, принесене війною в край, об'єднувало людей, спонукало до благодійної дії та правового обов'язку. Свідченням усвідомлення важливості благодійницької діяльності в усіх її проявах є написання та захист низки відповідних дисертаційних робіт – С. Поляруш², Ф. Ступак³, О. Мармазової⁴.

З початком військових дій продовжила свою роботу і була заснована величезна кількість різноманітних комітетів, товариств, рад, гуртків, і т. п., які боролися з нуждами, викликаними військовим часом. Активізації благодійності сприяли патріотичні почуття, що охопили суспільство на першому етапі війни. Поряд з різноманітним спектром світських організацій на терені благодійності традиційно працювала і православна церква.

В ґрунтовній, науково-виваженій праці Г. Степаненко „Благотворительность православной церкви в Украине в период Первой мировой войны” висвітлюються основні напрямки благодійницької діяльності православної церкви в Україні в роки війни⁵.

Благодійні кошти, зібрані православною церквою, надходили також до різноманітних світських благодійних організацій, зокрема губернських і повітових відділень Червоного Хреста. Історична місія створення та напрямки діяльності найгуманнішої організації знайшли висвітлення у статті М. Соколова⁶.

В даній статті зроблено першу спробу проаналізувати, висвітлити події Великої війни на Черкащині. Мозаїчний спектр подій ще не знайшов свого належного висвітлення в указаних нами публікаціях, які на нашу думку становлять значний інтерес у порівнянні з процесами, що відбуваються в нашому суспільстві.

Вже з перших тижнів війни військово-санітарному відомству та Російському товариству Червоного Хреста прийшов на допомогу Всеросійський земський союз допомоги хворим і пораненим воїнам. Діючи в межах дозволеного урядом, всеросійський земський союз взявся за організацію евакуації й розміщення хворих та поранених у внутрішніх губерніях імперії. Таким чином Черкащина згідно з наказом ради міністрів від 5 листопада 1914 р. №77, параграф 4, оголошувалася районом тилового евакуаційного пункту, центр якого знаходився в м. Черкасах.

В район тилового евакуаційного пункту входили повіти: Звенигородський, Канівський, Черкаський, Чигиринський Київської губернії, Золотоніський, Пирятинський і Прилуцький Полтавської губернії⁷. Власті були зацікавлені в патронаті з метою залучення місцевого населення, загальних і інших організацій до “призріння” поранених та хворих на Черкащині, яких через геополітичне положення регіону з’являлося все більше і більше.

Воїнські чини, які захворіли на душевні розладами під час військових дій направлялись за оплату в земські лікарні Київської губернії. Так „при последовавшей организации призрения означенных больных главное военное-санитарное управление признало целесообразным оставить за собой лишь доставку душевно больных с театра войны на специально устроенные для временного призрения их сборные пункты, дальнейшее попечение об этих больных и размещение их по гражданским и военным лечебным заведениям названное управление передало в исключительное ведение главного управления Российского общества Красного Креста”⁸. Що ж „касается порядка оплаты денег на содержание и лечение этих больных в земских лечебных заведениях, то министерство внутренних дел, по сношению с главным военно-санитарным управлением, признало возможным согласиться на предложенный главным управлением общества Красного Креста порядок, согласно которому последние уплачивают причитающиеся по требовательным ведомостям суммы земствам, с последующим возмещением этих расходов обществу Красного Креста военным ведомством на основании изложенного земским учреждением надлежит оз-

наченные требовательные ведомости”⁹.

Так, виявилось сприяння військовій адміністрації в догляді за пораненими і хворими воїнами під час війни на Черкащині з боку провідної громадської військово-медичної організації.

Таким чином згідно з наказом по військовому відомству №808 від 25 грудня 1914 р. на Черкащині було відведено приміщення під особистим керівництвом, відкритих Російським Товариством Червоного Хреста і опікою та громадською і приватною благодійністю для поранених і хворих воїнів.

Міські, земські і сільські громадські управління, на вимоги військового керівництва, направлені через губернаторів і начальників областей, зобов'язані були відводити приміщення для лікувальних закладів¹⁰.

До речі, в списку почесних членів черкаського комітету товариства Червоного Хреста вже були з 1912 р. Катерина Андріївна Балашова, граф Лев Олексійович Бобринський, Клара Гамлер та ін. дійсні члени, що робили щорічні благодійні пожертвування¹¹. Так формувалися традиції діяльності Товариства Червоного Хреста на Черкащині, що проявилися особливо виразно в роки першої світової війни.

Таким чином п'ять повітів Черкащини на початку війни, завдяки патріотичному піднесенню чималої частини тодішнього суспільства, перетворилися на регіональний центр патронату та благодійництва. Відомості, зібрані уповноваженим Російського товариства Червоного Хреста в Черкасах, членом евакуаційного пункту П.Гудимом - Левковичем відкривають реальну картину організації та функціонування приватних і суспільних лазаретів в Середньому Подніпров'ї, які діяли під прапором провідної громадської військово-медичної організації в роки першої світової війни.

Відомості про приватні і суспільні лазарети з обладнаними ліжками для поранених воїнів по Уманському, Канівському, Звенигородському, Черкаському і Чигиринському повітах Київської губернії, які входили в район Черкаського тилового евакуаційного пункту. Відомості про число обладаних ліжок, з повним утриманням і лікарським персоналом¹².

Хто представляє ліжка і на які кошти утримуються	К-сть ліжок	Де розташовано
<i>Уманський повіт</i>		
1. Уманське повітове земство для тяжко поранених	120	В м. Умані в земській лікарні
2. Уманське повітове земство для тяжко поранених	60	Також в арештантському будинку

3. Поміщик Журавський	16	В м. Умані в лікарні доктора Вітковського
4. Уманське міське управління і різні благодійники	40	В. м. Умані в лікарні Червоного Хреста
5. Уманське польське благодійне і сільсько-господарське товариство	20	В м. Умані в лікарні доктора Поморського
6. Уманське повітове земство	60	В с. Маньківці в приміщенні військового відомства
7. Удицький цукрозавод	20	При с. Погорілому в заводському приміщенні
8. Іванківський цукрозавод	6	В с. Маньківці в найнятому приміщенні
9. Князь Сергій Олександрович Довгорукий	20	В м. Тальному в лікарні економії
10. Верхняцький цукрозавод і землевласниця Р.К. Чернова	30	В с. Верхнячці в будинку землевласниці Чернової
11. Землевласник В. В. Липковський	10	В. с. Городище
12. Уманське єврейське товариство	20	В. м. Умані в єврейській лікарні

Канівський повіт

1. Світлійший князь Олександр Миколайович Лопухін- Демидов	10	м. Корсунь
2. Мартинівський цукрозавод, який належав дружині камергера височайшого двору Надії Федорівні Муравйовій – Апостол	8	При с. Мартинівці
3. Орендар Альфонс Густавович Невен	8	с. Курилівка

4. Станіслав Іюліанович Лещан	2	м. Корсунь
5. Канівська земська лікарня	40	м. Канів
6. Потанцівська земська лікарня	30	с. Потанці
7. Богуславська земська лікарня	25	м. Богуслав
8. Таганчанська земська лікарня	35	м. Таганча
9. Стеблівська земська лікарня	12	м. Стеблів
10. Граф Д. Бутурлін	12	м. Таганча
11. Барон С. Е. Штейгер	10	с. Миколаївка
12. Симиренко Василь Федорович	8	с. Сидорівка
13. Степанецький Артемівський цукрозавод	6	м. Степанці
14. Станіслав Іванович Вільський	5	м. Стеблів
15. Тростянецьке Свято-Володимирське братство	4	с. Тростянець
16. М. Ф. Соколовська	5	с. Потоки
17. Максим Іванович Горбик	10	с. В. Прицин
18. Ефром Афонович Манов	4	с. Трощино
19. Манов Антін Людкевич	10	с. Степанці
20. Хамец Олександр Петрович	15	с. Скрипчинці
21. Єлизавета Миколаївна і Віра Миколаївна Демидова	10	м. Корсунь
22. Лазарет, відкритий турботами і коштами заступник голови канівської повітової земської управи В. Гушеля, службовців канцелярії управи і земських спеціалістів	20	м. Канів

Звенигородський повіт

Обладнано для тяжко поранених з повним утриманням і медперсоналом лазарети Звенигородського повітового земства

1. Для тяжкопоранених	100	м. Звенигородка
2. Для тяжкопоранених	4	м Катеринопіль
3. Для тяжкопоранених	20	м Шпола
4. Для тяжкопоранених	35	м. Мокро- Калич
5. Шполянська єврейська лікарня	20	м. Шпола
6. Заводська лікарня Гальперина	25	м. Шпола
7. Заводська лікарня	8	с. Вільховець
8. Звенигородського повітового земства	40	с. Кирилівка
9. Звенигородського повітового земства	15	м. Лисянка
10. Звенигородського повітового земства	40	с. Рижанівка
11. Звенигородського повітового земства	5	с. Козацьке
12. Заводська лікарня	12	с. Бужань
13. Заводська лікарня	12	с. Вільшана

Черкаський повіт

1. Лазарет, обладнаний К. А. Балашовою з повним утриманням і медперсоналом. З 7 вересня лазарет готовий до прийому поранених і прийнятий під прапор Червоного Хреста	100	м. Городище
--	-----	-------------

2. Маєток Лозанівка Євфросинії Миколаївни Сахнівської з повним утриманням і тільки фельдшерський персонал	10	с. Лозанівка
3. Маєток Сердюківка Едуарда Карловича Ієнтча з повним утриманням і тільки фельдшерський персонал	10 5	Для нижчих чинів Для офіцерів
4. Маєток Сумки княгині Наталії Григорівни Яшвіль з повним утриманням	12 3	Для нижчих чинів Для офіцерів с. Сумки
5. Черкаське повітове земство, з повітовим утриманням і медперсоналом для тяжкохворих	85	м. Черкаси в земській лікарні
6. Маєток Надії Аркадіївни і Володимира Володимировича Альбрант, з повним утриманням (фельдшер, персонал)	16	Для нижніх чинів с. Самгордок

Примітка. В земських лікарнях м. Городища, м. Жаботина, м. Ротмистрівки була можливість надати приміщення з 25 обладнаними ліжками в кожному, але без повного утримання.

В 2-х земських школах в Носачевому і в Завадівці планувалося розмістити одужуючих.

Чигиринський повіт

1. Лазарет М. М. і М. Давидових	60	м Кам'янка
2. Чигиринське повітове земство, з повним утриманням і медперсоналом	50	м. Кам'янка
3. Чигиринське повітове земство, з повним утриманням і медперсоналом	100	м. Олександрівка
Чигиринське повітове земство, з повним утриманням і медперсоналом	60	м Златопіль

Златопільська єврейська лікарня	10	м.Златопіль
Златопільська єврейська лікарня	25	с. Лебедин, заводська лікарня

Отже головне Військово - санітарне відомство від самого початку першого періоду Великої війни, взявшись за справу евакуації на Черкащину воїнських чинів, які захворіли на душевні розлади, об'єктивно враховувало соціально-економічні умови регіону з традиційним українським укладом, що вже склався на початок ХХ ст., але умови життя Черкащини були порушені полум'ям війни. Розміщали хворих, тяжкопоранених, інвалідів та немічних воїнів в спеціально облаштованих для тимчасового "призріння" збірних пунктах, а подальшу тяжку ношу опіки та розміщення по вищеназваних лікарських установах перекладали на свої плечі енергійні, ділові представники заможних верств населення, власники маєтків, діячі земств, різні товариства Черкащини. Головне управління провідної військово-медичної організації несло основну відповідальність за справу допомоги військовим, а безпосередню функцію патронату виконували місцеві осередки. Взагалі роль приватної ініціативи, яка була складовою частиною громадської, у функціонуванні добродійних організацій і закладів на початку війни була не менш ваговою, ніж у попередній, мирний час. Про масштаби допомоги з боку приватних осіб, наданої вже в перші два місяці після початку війни, свідчать такі дані. Так, на кошти приватних осіб у Північно-Західному районі утримувалося 6000 госпітальних місць, а у Південно-Західному районі (тобто в межах України) – 12000¹³. (То серед приватних лазаретів, заснованих елітарними родинами - господарською частиною та підбором висококваліфікованого медичного персоналу). Якщо переважна більшість приватних лазаретів були невеликими за розмірами, по 5-10 ліжок, то яскравим прикладом добродійності може бути родина підприємців-землевласників Балашових. Лазарет, обладнаний К. А. Балашовою на 100 ліжок з повним утриманням і медперсоналом був в числі перших, готових прийняти поранених і був прийнятий під прапор Червоного Хреста. Культурно-освітня та благодійницька діяльність власників Мошногогородищенського маєтку родини Катерини Андріївни Балашової позитивно впливала на розвиток освіти, культури, охорони здоров'я краю.

Свою лепту в громадську справу внесла попечителька лазаретів м. Чигирин княгиня Марта Дмитрівна Давидова. Крім опіки та утримання власних лазаретів княгиня сприяла в справах господарського забезпечення необхідним інвентарем та одягом для поранених воїнів. Так, наприклад, княгиня Давидова в листі від чигиринського повітового лазарету № 2 від 20 листопада 1914 р. звертається до чигиринської повітової земської управи „исходотайствовать“ через київ-

ський губернський комітет від Всеросійського земського союзу по наданню допомоги хворим і пораненим воїнам комплект теплого одягу для трьох чигиринських земських лазаретів на 153 ліжка¹⁴.

Попечительскою лазаретів №1, 2, 3 княгинею Давидовою в доповненні до рахунку за жовтень місяць подано дві розписки і приходний ордер № 136 в чигиринську повітову земську управу на доставку в кам'янський земський лазарет 1000 пудів дров¹⁵.

Супільний сплеск милосердя і співчуття до ближнього особливо характерним був, і це зрозуміло, для жінок. З початком війни серед українських міст і сіл Черкащини саме завдяки милосердю жінки, її активності в громадському житті найбільш важливими центрами громадської добродійності в справі допомоги хворим і пораненим військовим та постраждалому цивільному населенню, були міста Городище, Умань, Звенигородка, Черкаси, Чигирин, де засновувалися й утримувалися на громадські і приватні кошти лазарети, притулки, школи й інші заклади для означених категорій співвітчизників. Досвід діяльності на Черкащині у роки першої світової війни добродійних громадських організацій і товариств, насамперед тісно пов'язаних з органами місцевого самоврядування, яскраво засвідчив важливу роль громадських сил у вирішенні багатьох проблем, викликаних екстремальними умовами воєнного часу, що є яскравим прикладом тісної співпраці держави і суспільства для блага громадян.

Керівництво головного комітету Всеросійського земського союзу було стурбоване з приводу запрошення медичного персоналу для госпіталів та інших лікарсько-санітарних закладів Всеросійського земського союзу. Тому уповноважений князь Львов в документі № 1441 від 25 листопада, що його отримав 2 грудня 1914р. чигиринський земський комітет, наголошував про „необходимость получить подробные сведения о находящимся на местах медицинском персонале различных категорий“¹⁶. Тобто центральні земські власті контролювали хід розгортання опіки військових чинів в регіоні та сувору звітність про проведену роботу, а також проблеми, пов'язані з евакуацією. Тому чигиринський повітовий комітет пояснював Всеросійському земському союзу, що в Чигиринському повіті відкрито 3 госпіталі на 151 ліжок. Якщо утримання ліжок обходилося в середньому в 60-65 руб. на місяць то „испрашиваемых 15000 руб, при таком расчете хватит на 5-6 недель“¹⁷. Тому чигиринський повітовий комітет змушений був порушити питання про нову субсидію.

Головний комітет у справі земств в телеграмі - відповіді від 29 листопада вказаного року звертався з проханням роз'яснення сумніву, що появилися від великої суми витрат „содержания Чигиринских госпиталей, достигающих 100 руб. на койку в течении 5 недель; желательные подробные расчеты“¹⁸. Звітність та подані розрахунки знайшли схвальний відгук в центральних земських властей. Тому повітове земське управління невдовзі постановило: „видати завідувачому лазаретом Всеросійського земського союзу для поранених воїнів Іосифу Шпаковському на утримання лазаретів в м. Олександрівську

6 тис. 12 крб.¹⁹ Кількість потерпілих воїнів на Черкащині, яка опинилася в тилову частину регіону, закономірно збільшувалася.

Помітно збільшувалося коло благодійних акцій у вигляді грошових переказів до 100 крб. різних верств населення, а саме міщан, приватних осіб. Поступали великі кошти та білизна, теплі речі від Всеросійського Союзу на рахунки чигиринського земства для лікарських установ.

Головним Комітетом було визнано, що до турботи Всеросійського Земського Союзу повинно відноситися постачання за його рахунок необхідної білизни і комплектів теплих речей (ватні піджаки, брюки, шапки, рукавиці) для всіх тих, хто знаходився на лікуванні в лікарських установах Земського Союзу хворих і поранених воїнів, які по видужуванні підлягали звільненню на батьківщину.

Згідно циркуляру від 1 листопада 1914 р. за № 8000 Головний Комітет повідомив всі місцеві комітети, що їм заготовлені запаси вищезазначених предметів для постачання ними губернських і повітових комітетів, при чому теплі речі висилалися по розрахунку 50% відкритих комітетами ліжок, а білизна по мірі дійсних потреб²⁰.

Головний Комітет пояснював, що постачання предметами обмундирування, взуття, всякого роду теплового одягу хворих і поранених воїнів, зачислених в слабосильні та маршові команди (після лікування), а також повернення в діючу армію відносилось до обов'язків військових відомств і не може виконуватися за рахунок Земського Союзу, в розпорядженні якого не було спеціальних коштів.

В розпорядженні члена Головного комітету М. Лопухіна Чигиринському Повітовому Комітету Всеросійського Земського Союзу, зокрема вказувалося „в виду більшого запаса на складах комплектів теплої одягу Главный Комитет нашел нужным дополнительно снабдить таковым все Губернские и Уездные комитеты Союза в количестве 25 % наличности коек”²¹.

Земський союз, будучи прийнятий під прапор Червоного Хреста, користуючись всіма його правами, але при тому він зберігав повну самостійність у вирішенні як фінансових питань, у справі організації власних закладів і внутрішнього розпорядку та ін. питань, пов'язаних з евакуацією й розміщенням хворих та поранених воїнів. На зборах, уповноважених губернських земств, які відбулися 5 червня 1915 р. перший головноуповноважений Союзу князь Г. Є. Львов вказував: „Війну веде державна влада. Що зроблено земством протягом 10 місяців від початку війни? Ми відкрили і утримуємо 175 000 ліжок²². „Земські сили на фронтах і передових позиціях і армія були одним цілим. Потрібна була єдність також і в глибокій тилі, як і на полях битв, і коли б сталося „отрадно бодрящее единение”²³, то його відчула б її і армія. Між тим в ході розгортання евакуації на кожному кроці ставали перешкоди. Земства проводили роботу на народні кошти, які відпускалися урядовими властями. Вимоги Ради Міністрів, зумовлювали відпуск коштів, які постійно підвищувалися поза всяким порядком. Всі ці вимоги продиктовувалися недовір'ям. Недовір'я до робо-

ти Всеросійського Земського союзу не мали за собою ніяких підстав, бо недовір'я вносило розлад в справу, яку вели особи, піднесені почуттям патріотизму.

Тут, в регіоні центрі саме на Черкащині в перший період Великої війни виразно виявилася патріотична єдність всіх сил у справі евакуації в глибокий тил імперії. Але дійсно лавиноподібне нагромадження соціальних проблем, погіршення матеріального становища основної маси населення, тривале порушення традиційного укладу життя спричинили наростання невдоволення урядом Російської імперії²⁴ та неврахування інтересів українського народу під час Першої світової війни, як інш. причини вплинули на поступ історії регіону.

Зриваючи з свідомості завіси правди розуміємо глибину благодійництва кращих представників Черкащини. Так, зокрема лист княгині Ольги Валеріанівни Лопухіної Демидової люб'язно переданий нам науковим відділом Корсунь-Шевченківського державного історико-культурного заповідника за № 646 промовляє і заставляє задуматись сучасним нащадкам, які ми є: *„Перед отъездом моим из Корсуня я желаю выяснитъ народу с которым с которым я прожила более пол века причину моего решения навсегда покинуть дорогой мой Корсунь.*

Покойный муж мой Светлейший князь Николай Петрович и дети любили вас, постоянно заботились о нуждах наших, непрестанно заботились о нуждах наших, непрестанно защищали вас когда беда могла постичь вас. Нуждающимся, больным никогда не отказывали в помощи, ограждали вас когда беда от всякой неприятности; а вы разделяли наши радости или горести, что было для нас очень утешительно и трогательно. Кроме того вы знаете как я всегда хлопотала о школах для образования ваших детей и я до сих пор не перестаю работать для удержания полезных училищ и гимназий в Корсуне.

Не взирая на долгое моему и дорогое моему сердцу прошлое, я чувствую всю неправду и непонятное для меня озлобление, слышу клевету; можно подумать что мы сразу переменялись и желаем вредить людям, а этого нет и быть не может.

Но мне сделалось очень тяжело жить среди людей, которые забыли прошлое и верят только злонамеренным клеветникам, обманывающих вас.

Никто из нас не обманывал кого-либо из вас; это вам всем хорошо известно.

Покидая Корсунь, желаю вам скорее образумиться и разобраться в тех с которыми вы живете; узнать кто ваш друг, которому можете верить и кто ваш недруг, который воздействует на вас, ищет только личные выгоды.

Да поможет вам в этом Бог!”

Дійсно нам не вистачає віри та порозуміння в співпраці. В часи пробудження регіону в державі стався поділ на багатих і бідних. У регіоні велика кількість людей, які працюють, але не можуть забезпечити сім'ю. Бідність – одне з найтяжчих випробувань, яке дається сус-

пільством, Богом тощо. Бідність руйнує психіку, ментальність, націю. Ми прозрівши побачили безкорисливих друзів і недругів та найстрашніше людей байдужих. Від чого традиційного ми відмовилися і чому так страждаємо зараз, чекаючи любові і добра від ближнього, коли всі проблеми в нас самих. Ми живемо на землі пращурів у власному домі. Навіщо шукаємо п'ятий кут в своєму домі і ускладнюємо своє життя та життя ближнього, це ж так просто всього навсього любити і допомогти ближньому. Бо віддавати свої гроші з благочинною метою, ділитися своїм добром з іншим –Хочеться вірити, що створення належного правового поля, виховання нової гуманної ментальності суспільних лідерів, та розвиток економіки Черкащини з часом відродить вікопомні традиції високого благодійництва.

¹ *П. М. Гудим- Левкович.* Сведения о частных и общественных лазаретах с оборудованными койками для раненых воинов по Уманскому, Каневскому, Звенигородскому, Черкасскому и Чигиринским уездам Киевской губернии, входящих в район Черкасского тылового эвакуационного пункта. -К., 1914.

² *Поляруш С. І.* Становлення і діяльність органів державної опіки та громадської благодійності на Лівобережній Україні (1775 - 1918): Автореф... дис. канд. іст. наук. - К., 1996.

³ *Ступак Ф. Д.* Діяльність благодійних товариств Києва другої половини ХІХ - початку ХХ століття: Автореф. дис... канд. іст. наук. - К., 1998.

⁴ *Мармазова О. І.* Просвітницька діяльність земств в Україні (кінець ХІХ - початок ХХ ст.): Автореф... дис. канд. іст. наук. -Донецьк, 1998.

⁵ *Степаненко А. В.* Благотворительность православной церкви в Украине в период Первой мировой войны.// Проблемы історії України ХІХ - початок ХХ ст. - Випуск ІV. - К., 2002.

⁶ *Соколов Н.* На трех китах: Создание общества попечения о раненых больных воинах. - Советский Крест №7, 1991. - С. 7.

⁷ ДАЧО. -Ф.8, оп. 1, спр. 7, арк.70- 72.

⁸ Там само.

⁹ Там само. - Арк. 8.

¹⁰ ДАЧО. - Ф. 8, оп. 1, спр. 7, арк.80.

¹¹ *Ковалинський В.* Історія благодійництва // Діалог. - № 3. - 2000. - С.18.

¹² ДАЧО. -Ф.8, оп. 1, спр. 7, арк.70-72.

¹³ *Донік О. М.* Діяльність громадських організацій і товариств у справі допомоги військовому та цивільному населенню в Україні у роки Першої світової війни (1914-1918 рр.)//Проблеми історії України ХІХ - початок ХХ ст. Випуск ІV. -К., 2002. - С.171.

¹⁴ Отчет Черкасского местного Комитета Российского Общества Красного Креста за 1912 г. - Черкассы,1912. - С.18.

¹⁵ ДАЧО. - Ф.8, оп. 1, спр. 7, Арк.16.

¹⁶ Там же. - Арк.18.

¹⁷ Там же.- Арк.23.

¹⁸ Там же. - Арк.23.

¹⁹ Там же. - Арк. 24-27.

²⁰ Там же. - Арк. 47.

²¹ Там же. - Арк.63.

²² ДАЧО. - Ф 8, оп.3, спр. 12, арк.170.

²³ Там же.

²⁴ *Рест О. П.* Перша світова війна й Україна: Історико- теоретичні аспекти вивчення проблеми.// Проблеми історії України ХІХ - початок ХХ ст. - Випуск ІV. -К., 2002. - С.9.